

СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНОГО ПРИНЦИПУ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

У статті з'ясовано суть і способи реалізації функціонально-стилістичного принципу української пунктуації, згідно з яким, на думку автора, у художніх текстах уживають індивідуально-авторські розділові знаки.

Ключові слова: принципи пунктуації, структурно-семантичний принцип, семантико-структурний принцип, функціонально-стилістичний принцип, індивідуально-авторські розділові знаки.

Питання динаміки, інноваційних процесів в українській пунктуації та відображення їх у правописних кодексах є сьогодні особливо актуальними. На думку Н. Гуйванюк, «на часі перегляд теоретичних засад пунктуації відповідно до потреб сучасної мовленнєвої практики і до тих інноваційних процесів, що спостерігаються в модифікаційних побудовах окремих фраз і тексту» [1 с. 488]. Тому мета нашої статті – представити власний погляд на принципи пунктуаційного оформлення писемного мовлення, глибше проаналізувати принцип, що обґрунтовує можливість уживання авторських розділових знаків у стилістично обумовлених пунктуаційних ситуаціях.

Як відомо, у перших рукописних книгах засвідчено найпримітивнішу систему розділових знаків (крапку, крапки в різних комбінаціях), що використовувалася в нечленованому на окремі синтаксичні одиниці тексті і вживалася на основі інтонаційного принципу, оскільки знаки були переважно засобом ораторського мистецтва, вказували на характер пауз, темп мовлення тощо. З розвитком книгодрукування ускладнювалася система пунктуаційних знаків, а внаслідок цього виникла потреба називати нові закономірності оформлення писемного мовлення, що мало вже членовану форму.

У східнослов'янському мовознавстві спершу надавали перевагу то одному, то іншому принципів: смислового (М. Ломоносов, М. Греч), смислового та інтонаційному (М. Курганов, Л. Щерба), логіко-граматичному (Я. Грот), інтонаційному (А. Востоков, О. Пешковський), принципу ієрархічного вживання знаків (Є. Філомарфїтський), психологічному, історичному і навіть фізіологічному [2, с. 125]. Довгий час сучасна українська пунктуація ґрунтувалася на трьох традиційних принципах: структурному (граматичному, синтаксичному), смислового та інтонаційному.

Виділення мовознавцями інтонаційного принципу пояснювалося тим, що будь-яке висловлювання завжди є інтонаційно оформленим. Проте пунктуація та інтонація – це різні способи вираження усної та писемної форм мовлення. Розділові знаки служать засобом розчленування мовного потоку на семантико-синтаксичні відрізки, допомагають виявити смислові відношення між словами

та уточнити структуру речення, виконують експресивну функцію, графічно виражають оригінальність авторського мислення. Інтонація відтворює авторський задум: саме зміст диктує інтонацію, яка, зазвичай, є засобом вираження змісту, а значить, і певної структури.

Зважаючи на це, рекомендуємо розподілити принципи пунктуації за формами літературного мовлення. В усному мовленні (при аудіюванні тексту), безсумнівно, знайде свою реалізацію принцип інтонаційний, оскільки умісно, влучно дібрана інтонація налаштує того, хто сприймає текст на слух і відтворює його на письмі, на правильне розуміння вжитої в тексті пунктуації – як нормативної, так і ненормативної, стилістично нейтральної та стилістично маркованої.

Писемна форма літературного мовлення, на наш погляд, мусить керуватися принципами, що враховують зміст і структуру речення, специфіку графічних знаків, їхню типологічну характеристику, оскільки постановка розділових знаків залежить від авторського задуму, членування тексту на частини, від семантико-синтаксичних відношень між ними. Ці принципи спрямовані насамперед на того, хто пише, створює текст, і на того, хто його сприймає. Наявна в мовознавстві типологія розділових знаків, зокрема поділ знаків на нормативні та індивідуально-авторські (за відповідністю загальноприйнятим пунктуаційним нормам), на безваріантні й варіантні (за здатністю мати пунктуаційний варіант) має безпосередній зв'язок із трьома запропонованими нами принципами української пунктуації: структурно-семантичним, семантико-структурним та функціонально-стилістичним [2, с. 125–127; 3, с. 6–7].

Суть структурно-семантичного принципу полягає в тому, що знаки пунктуації вживають залежно від структури речення чи цілого тексту. Вони є обов'язковими, передбачають конкретні синтаксичні умови і не виражають авторського задуму. За цим принципом, вважаємо, ставлять нормативні безваріантні знаки (кому при звертанні, вставних конструкціях, однорідних членах речення, відокремлених обставинах, уточнювальних членах, частинах складнопідрядного речення тощо): *Голубіє земля, оповита прозорим серпанком...* (О. Ольжич), *Ці кілометри щедрі без числа, Що їх доперва за літа полічать* (О. Ольжич).

Семантико-структурний принцип, на наш погляд, передбачає постановку тих розділових знаків, що можуть мати пунктуаційні варіанти чи бути факультативними. При цьому, крім структурних особливостей речення чи тексту, варто брати до уваги також окремі семантичні характеристики (семантико-синтаксичні відношення між членами речення та предикативними частинами, додаткове смислове навантаження структурної одиниці тощо). За цим принципом, як правило, вживають нормативні варіантні знаки пунктуації, як-от: тире між підметом і присудком, якщо один із них виражений особовим займенником (*Ми – власники сплюндрованих святинь* (Л. Костенко)); тире для семантичного виділення присудка, вираженого порівняльним зворотом (*Смуток нащадків – як танець бджоли, танець бджоли на безсмертному полі* (Л. Костенко)); тире на місці нульової зв'язки у складеному іменному присудку,

вираженому одиничними прикметниками чи дієприкметниками (*Повітря – чисте, запашне* (О. Гончар)); коми (два тире) для відокремлення означень, виражених прикметниками та дієприкметниками, і прикладок, що стоять після означуваних слів у середині речення чи в його кінці (*Синє небо – тепле, безхмарне – виднілося у віконці* (Ю. Крашевський), *Земля – запашний чорнозем – аж пішла від тепла* (Ю. Крашевський)); двокрапка або тире між предикативними частинами безсполучникового складного речення, що виражають причинові відношення (*Підемо разом: може, знайдем стежку із того камінного саду* (Б. Рубчак), *Виглянула – хотілося роздивитися незнайомця* (Ю. Крашевський)).

Функціонально-стилістичним принципом, вважаємо, можна вмотивувати постановку індивідуально-авторських розділових знаків, що надають реченню чи тексту певного стилістичного забарвлення, підкреслюють індивідуальну манеру письма авторів художнього слова, відрізняючи ідіостиль одного автора від ідіостилю іншого. По суті, цей принцип дозволяє майстру слова вийти за рамки регламентованого вживання графічних знаків письма, використати для створення стилістичного ефекту та увиразнення думки не нормативні знаки, а стилістичні. Функцію стилістично маркованих знаків найчастіше виконують тире, крапки, крапка з комою тощо.

Тире нині вважають універсальним, поліфункціональним знаком пунктуації. Поряд з основним, нормативним, призначенням, він реалізує свої функціонально-стилістичні можливості (передає різноманітні стилістичні колорити, авторську модальність і структурованість тексту тощо), може, за авторським задумом, актуалізувати, тобто логічно виділити, окремі компоненти висловлювання чи фрагментів тексту.

Актуалізаційну роль тире у сучасних художніх творах нами виявлено: 1) між дієслівною зв'язкою та іменною частиною складеного іменного присудка, наприклад: *Ріка була – як очі після сліз* (О. Пахльовська), *А знак той був – звук срібного бубонця на довгій ручці з слонової кістки* (А. Загрійчук); 2) між підметом, вираженим іменником чи субстантивованою частиною мови, і присудком, вираженим дієсловом або дієслівним словосполученням, як-от: *Океан – прикидається злим* (О. Ольжич), *Все навкруги – неначе спалахне* (П. Загребельний), *Огонь – погас!* (О. Ольжич); 3) між підметом, вираженим іменником чи займенником, та іменною частиною складеного присудка з дієсловом-зв'язкою: *Я – буду спокійний* (В. Еллан-Блакитний), *Ти – виявився негідником* (з газети); 4) для змістового виділення другорядних членів речення (обставин, додатків, рідше – означень), як-от: *Тоді – вкривайтеся пилом, струни* (О. Олесь), *Нічим – піснями заливатись* (О. Олесь), *На шибках – зимовий мережок, зірчасто-білий візерунок* (В. Еллан-Блакитний); 5) для підкреслення ролі службових слів, наприклад: *І – кинув хтось мені квітку* (Олесь), *А ще – спасибі вам за все* (Л. Костенко), *Але – близька вже довгождана путь По пралісах, по долах і по горах* (О. Ольжич); 6) при відокремлених препозитивних прикладках, що мають обставинний відтінок: *Литовський підкидьок, польський п'яниця, український розбишака, ворог мого щастя – Чаплінський зненацька з'явився нізвідки, ніс із собою загрозу...*

(П. Загребельний); 7) для актуалізації окремих одиничних дієприслівників та дієприслівникових зворотів: *Мати – плачучи – тикала Григорієві до рук набитий рюкзак* (І. Багрійчук), *Ненависть терзала серце з катівською байдужістю, повільно – смакуючи, так ніби прагла продовжити те задоволення* (П. Загребельний); *Король писав не тільки про заховання прав і свобод, але й про «помноження оздоб шанованого народу руського» – вперше титулюючи так високо народ український* (П. Загребельний); 8) при відокремлених додатках, які автор бажає семантично виділити, наприклад: *Замість щастя – суцільний смуток* (П. Загребельний); 9) при відокремлених уточнювальних означеннях та обставинах, рідше присудках, з метою їхнього семантичного виділення, як-от: *В приємках було видно, як там – на тім боці – вештався хтось з відрами* (І. Багрійчук), *До залізниці – до станції Лазо – їхали верхи, їхали засніженими нетрями, через сопки та голі паді, навпростець, по хащах та бур'янищах* (І. Багрійчук), *А вниз – до самої залізниці майже, – тягнулася пустеля, на цілих двісті кілометрів* (І. Багрійчук); *Ліз через велетенські стовбури, потрапляв ногами у камінні розсипи – в раптові глибочезні щілини, невидимі в бур'яні – і нагло падав, аж суглоби тріщали йому* (І. Багрійчук); 10) при вставних словах і словосполученнях, як-от: *Як мені хотілося – повірте – на вітрах проворно-пелехатих і вдихати вас, немов повітря, і, немов повітря, видихати* (І. Андрусяк); 11) для різкого протиставлення чи зіставлення сурядних частин перед сурядними засобами зв'язку: *Займався новий день – а прокидалися старі турботи, спалахували нові надії* (В. Потерайло), *Легше за все було б підперти знадвору двері – і гори воно все вогнем* (В. Шкляр), *Паровоз закашлявся – а вокзал стрепенувся, блиснув вікнами* (М. Сиротюк); 12) для актуалізації підрядної частини: *І ласують малі – що в лісі познаходять* (Л. Костенко), *Полив'яний посуд у миснику – якого вже торкнули ці перші промені – запалав і засяяв, наче купальське багаття* (В. Потерайло), *Щоб жити – ні в кого права не питаюся* (П. Тичина), *Тепер – куди б не йшов бідняк – йому завжди вітер у груди дме* (М. Сиротюк), *Коли ви святі – ви невразимі* (Р. Скиба), *І це було так просто і природно – що у Довженка світиться вікно* (Л. Костенко), *Ще прийдуть – щоб питати – ті, з ким ти на ножах* (В. Стус) тощо.

Для увиразнення змісту тексту автори використовують також таку пунктуаційну новацію, як тире в поєднанні з дужками на зразок: *...Коли в саме серце козацької землі за велінням короля – (ой добрий король Владислав! Ой же добрий!) – врізано Кодацьку фортецю, а козаки Сулими поруйнували її...* (П. Загребельний), *Мабуть, час має здатність ущільнюватися в найнапруженіші періоди твого життя, коли ж настає розслаблення, тоді та невидима пружина – (а може, рука Бога – тільки ж якого Бога) – яка з розумною жорстокістю стискувала все: і час, і події, і життя довкола...* (П. Загребельний). Поєднання цих знаків вважають застарілим, проте автор використав його в новому функціональному значенні – з метою виділення вставленої конструкції та створення певного стилістичного ефекту: ці парні знаки ніби підкреслюють мовленнєвий колорит історичного художнього дискурсу.

Тире не лише логічно виділяє, семантично увиразнює компоненти комунікативної ситуації, відтвореної на письмі, цей розділовий знак почасти є засобом змістової парцеляції синтаксичних одиниць. Уживаючись між будь-якими словами чи словосполученнями з метою створення емоційної напруги і гостроти висловлювання, тире може навіть порушувати цілісність сприйняття фрази та її інтонаційну плавність, як-от: *Тож – до побачення – у просторі і – до побачення у часі* (В. Стус), *Заломлення – вижиття – безвільність* (Б. Харченко) тощо. У поезії Е. Андіївської, наприклад, така «розшнурованість» висловлення іноді завдає шкоди: читач витрачає неабиякі зусилля, щоб вловити семантичний зв'язок між словами: *Дарма що – злагоду – лопаткою – плескач. – Буття яке – стоніжкою – в бузку* (Е. Андіївська).

Індивідуально-авторський розділовий знак «крапки», що допомагає передати емоційну напругу, приховати якусь думку і разом з тим передбачити нову перспективу сприйняття й осмислення тексту, дуже часто письменники популяризують у таких випадках: 1) між частинами складносурядного речення з метою плавного переходу від однієї частини до іншої, наприклад: *Очі йому заплющилися самі по собі... і його огорнув приємний напівморок* (В. Потерайло), *Поскаржиться родителеві... а що той родитель для станового пристава?* (М. Сиротюк), *Зима... і пролісок блакитний!* (О. Олесь), *Сніг в гаю... але весною Розів'ється гай...* (О. Олесь); 2) між частинами складнопідрядного речення для позначення обірваності, незакінченості мовлення, як-от: *Будемо сподіватися... що зміни навкруги викличуть до життя ще й багато інших* (В. Потерайло), *А потім... якщо долі забagnetься мене вберегти, я знайду їх* (В. Шкляр), *Дзвони...що оспівав у чудових віршах молодий Тичина* (В. Сосюра); 3) між частинами безсполучникового складного речення з метою констатації несподіваного переходу до нової думки: *На острові було тихо-тихо... тільки тисячі солов'їв навперербій виспівували в кущах* (Ю. Крашевський), *Зашуміло в полі... вихор пролетів...* (О. Олесь), *Андрієву кімнату покинули під голосний спів перших півнів... заспане містечко вже лиш де-не-де поблимувало вікнами та гасовими ліхтарями...* (М. Сиротюк). Як бачимо, крапки – знак досить місткий: він має здатність передавати ледве помітні відтінки значень, крім того, саме ця непомітність і підкреслюється ним, коли словами вже важко щось висловити.

Якщо автор прагне підкреслити самостійність окремих фрагментів фрази чи тексту, то, замість нормативної коми, послуговується іншим знаком – крапкою з комою, зокрема: 1) між підрядними частинами, переважно однотипними, наприклад: *І дізналася Настя, що приборкано повстання; що сотні голів злетіли з плечей по аулах* (З. Тулуб), *Бачив соловейко потім, як прийшла мокра нудна осінь і спустів, оголився рясний садочок; як нарешиті прийшла холодна люта зима* (С. Черкаський), *Юрій усе чекав, що подібне буде повторюватися; що треба миритися з тим, що все вже скінчилося* (В. Потерайло); 2) між частинами безсполучникового складного речення: *Селяни зробилися хитрими скнарами; знаючи нашу безвихідь, вони відмовилися платити справжню ціну* (В. Шкляр) тощо.

Як бачимо, «інноваційні тенденції у використанні знаків пунктуації зумовлені особливостями текстових модифікацій речень, наділені авторською

модальністю й експресивністю, підпорядковані комунікативній меті мовця, його прагматичним інтонаціям» [1, с. 495]. Уживання таких стилістично маркованих розділових знаків, на наш погляд, й обґрунтовується функціонально-стилістичним принципом пунктуації. У наступних наукових студіях плануємо докладно описати способи реалізації інших пунктуаційних принципів, з'ясувати відмінності між нормативними варіантними та індивідуально-авторськими знаками пунктуаційної системи української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуйванюк Н. Новітні тенденції в українській пунктуації та проблеми авторської пунктуації / Н. Гуйванюк // Гуйванюк Н. Слово – речення – текст / Н. Гуйванюк. – Чернівці, 2009. – С. 486–492.
2. Савченко І. Принципи вживання розділових знаків в українській мові / І. Савченко // Актуальні проблеми металінгвістики : наук. зб. – К. – Черкаси : Брама, 1999. – С. 125–127.
3. Савченко І. С. Пунктуація сучасної української мови / І. С. Савченко. – Черкаси : Брама, 2008. – 152 с.

В статье изложены сущность и способы реализации функционально-стилистического принципа украинской пунктуации, согласно которому, по мысли автора, в художественных текстах употребляются индивидуально-авторские знаки препинания.

Ключевые слова: принципы пунктуации, структурно-семантический принцип, семантико-структурный принцип, функционально-стилистический принцип, индивидуально-авторские знаки препинания.

The article reveals the essence and methods of implementation of the functional-stylistic principle in Ukrainian punctuation. The author proves that the writers of fiction use their own peculiar punctuation signs in accordance to the functional-stylistic principle of punctuation.

Key words: principle of punctuation, structural-semantic principle, semantic-structural principle, functional-stylistic principle, individual peculiar punctuation signs.

Анкета учасника

Міжнародної наукової конференції “Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном”, присвяченої 110-ій річниці від дня народження А. П. Медушевського

1. Савченко
2. Ірина
3. Степанівна
4. Кандидат філологічних наук
5. Доцент
6. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
7. Доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
8. Коло наукових інтересів: лексична семантика слова; історія української графіки, орфографії, пунктуації; теоретичні засади пунктуації; проблемні питання фонетики і фонології.
9. Назва доповіді: “Способи реалізації функціонально-стилістичного принципу української пунктуації”
10. Адреса: вул. Хрещатик, 55, кв. 9, м. Черкаси, 18031
11. Контактні телефони: (0472)36-10-49; 067-49-74-560
12. З персональним запрошенням – так
13. Із замовленням гуртожитку
14. Очна участь
15. Дводенне перебування
16. Доповідь з публікацією статті